

Zametki urbanega

Na robu Ljubljanskega barja, pri današnjih zaporih na ižanskem gradu, je sredi prvega tisočletja pred našim štetjem stalo presenetljivo zasnovano, skoraj urbano naselje

Piše: Božidar Slapšak

Proti koncu lanskega leta so v javnost prišle osupljive, z letalniki posnete fotografije izkopanega dela železnodobnega naselja na Pungrtu nad Igom s kamnitimi temelji skoraj tipskih lesenih hiš, zgrajenih v nizu ob ulici, ki teče vzdolž masivnega obzidja, pa z ozkimi uličicami med hišami. Za tem nizom je bila ugotovljena še ena ulica, ob njej drugi niz hiš, za njimi pa notranje, morda mlajše obzidje. Tisti, ki nam v tistem predbožičnem času misli niso povsem zapolnile nakupovalne radosti, smo se zdrznili – pa saj to je videti kot pravo urbano tkivo, in to sredi prvega tisočletja pred našim štetjem, v kontinentalni Sloveniji. Dokument je vrhunski, ekipa, ki ga je pridobila, je opravila izjemno delo, podoba si zasluži častno mesto v našem kulturnem spominu.

Prazgodovinsko gradišče na Pungrtu nad Igom je v strokovnih krogih znano že dolgo, navsezadnje ga omenja že Valvazor, z desetimi hektarji površine je med večjimi železnodobnimi višinskimi utrjenimi naselji pri nas (peto največje), njegovo obzidje je lepo razpoznavno v oblikovanosti terena. Na njegovem zahodnem robu stoji ižanski grad, danes Zavod za prestajanje kazni zapora, in prav načrtovana gradnja novega krila zavoda je bila povod za predhodne arheološke raziskave spomeniško zavarovanega zemljišča. Na javnem razpisu je bilo delo dodeljeno konzorciju treh specializiranih podjetij za izvajanje takšnih arheoloških raziskav (Arhej, PJP, Stik) in Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, strokovno vodstvo je bilo zaupano dr. Petri Vojakovič in Jerici Brečić (Arhej). Potem ko je ekipa tedne strgala erodirana pobočja in izmed apnenčastih skal luščila najdbe, pretežno iz rimske in mlajše železne dobe – keramiko, kovinske predmete, novce in skromne ostanke zidov –, je na terasi za južnim obzidjem gradišča našla na odlično ohranjene arhitekturne ostaline

Na ižanskem Pungrtu vidimo kamnite temelje skoraj tipskih lesenih hiš, zgrajenih v nizu ob ulici, ki teče vzdolž masivnega obzidja, med hišami pa so ozke uličice.

iz mlajšega obdobja starejše železne dobe. Takšna ohranjenost je tu predvsem posledica konfiguracije terena, saj je po opustitvi in uničenju ostaline prekrila plast zemlje, sprane s pobočja. Poleg tega v mlajših obdobjih življenja naselja na tem mestu niso več gradili, kasneje pa je bila to parkovna okolica gradu, danes Zavoda za prestajanje kazni zapora, kjer ni bilo večjih posegov ali poljedelske izrabe. To so srečne okoliščine, a zaradi večje zahtevnosti izkopavanja so bili nujni dodaten organizacijski trud in okrepljene ekipe: v težkih vremenskih razmerah jim je do zime uspelo končati prvo fazo terenskih del.

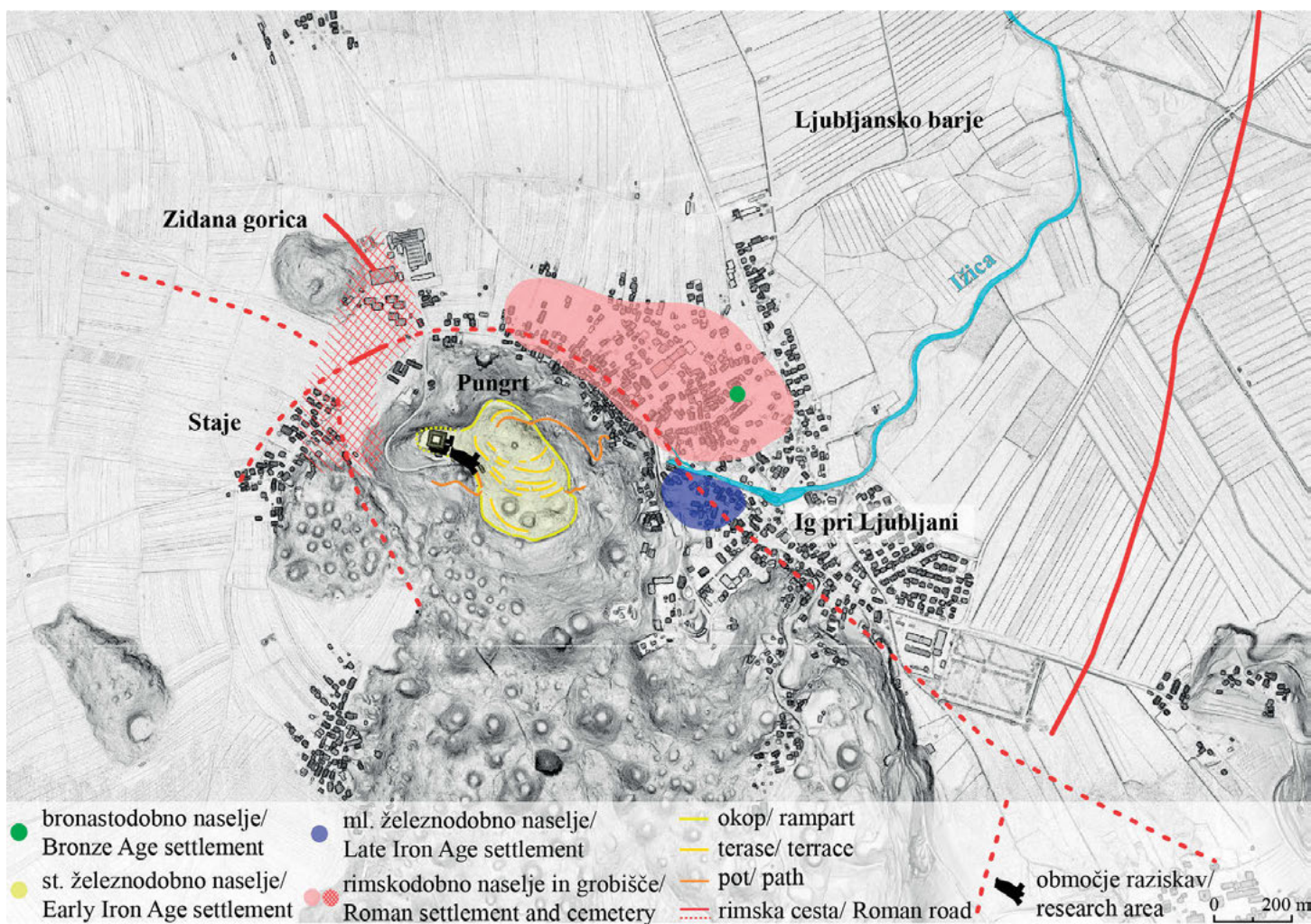
Zaradi epidemioloških omejitev izkopavanja niso mogla biti odprta za strokovno in laično javnost, kar je sicer danes že standard pri arheoloških raziskavah, sta pa direktor Arheja mag. Matjaž Novšak in dr. Petra Vojakovič po opravljenih delih za Društvo Frana Govekarja na Igu pripravila virtualno predavanje, ki je dostopno na spletu, Prazgodovinsko najdišče Pungrt nad Igom (Barje, ali te poznam, 2021), YouTube, in pomeni dragoceno in odlično ilustrirano informacijo za najširše občinstvo. Sledijo druga faza raziskav, načrtovanja za to poletje, potem znanstvena obdelava in strokovna objava izsledkov pa nadaljnja,

zaslužena popularizacija. Vzporedno z zaščitnimi deli je potekalo mikromorfološko vzorčenje v izkopanih objektih, torej raziskave na meji arheologije in naravoslovja, v sodelovanju s Filozofsko fakulteto, podjetjem Arhej in Biotehnično fakulteto; ta navezava temeljne raziskovalnega dela na varstveno kaže na pomemben premik v miselnosti. Najdišče bo odslej nujno vključeno v vsako predstavitev naše arheološke dediščine, ob situlah iz knežjih pogrebnihih gomil Dolenjske, monumentalnih kamnitih obzidjih kraških kaštelirjev, barjanskih koliščih in najstarejšem kolesu, paleolitski piščali, Potočki zijalki, šempetrskih spomenikih, ptujskih mitrejih, klavstrah in drugih izjemnih najdiščih in najdbah, po katerih je Slovenija znana v svetu.

Ostaja vprašanje, ali je to odkritje presenetljivo, ali v temelju spreminja naše predstave o takratni družbi ali pa le zapolnjuje vrzel v našem poznavanju s predvidljivimi vsebinami.

Tisto, kar vemo o družbah starejše železne dobe, vemo predvsem na podlagi študija tedanjih grobišč in grobnih pridatkov. Ugotovljene so bile daljše obdobje vztrajajoče razlike med regijami v načinu pokopa, grobnih strukturah pa sestavi in oblikovnih značilnostih pridatkov in tako so bile opredeljene »kulturne skupine« – dolenjska, štajerska, svetolucijska (posoška), notranjska, ljubljanska (gorenjska) ... Za temi skupinami vidimo skupnosti z njim lastno materialno kulturo, običaji, obredi, družbeno in gospodarsko ureditvijo, torej s posebno identiteto, občutkom pripadnosti neki družbeni entiteti v stalnem spreminjanju. Tako je pokojni akademik Stane Gabrovec, zaslužni raziskovalec naše mlajše prazgodovine, na podlagi najdb v gomilnih grobovih Dolenjske, posebej pa upodobitev na predmetih situlske umetnosti takratno družbo označil za »homersko«, visoko strukturirano, z oblastno elito »knezov« in njihovimi obredi, z vojaško aristokracijo, ki spore in vojaške spopade rešuje z dvoboji v bleščečih oklepih in čeladah, včasih na konjih, a tudi z vojaki v strnjenih vrstah in z enotno oborožitvijo, potem s tekmovalci v borilnih veščinah, s svečeniki in svečenicami, z verskimi obredi in procesijami, z miti, rapsodi, glasbeniki, z nakopičenim bogastvom, stiki z daljnimi svetovi ... Nove analize in novi načini lotevanja študija grobišč seveda to nadvse močno (pris) podoba nadgrajujejo in tudi spreminjajo.

Kako pa je z naselji in poselitvijo? Vajeni smo skupnosti prepoznavati po teh lupinah bivanja, gospodarjenja in družbenega delovanja, pa čeprav je že Tukidid na primeru Aten in Šparte opozarjal, da o naravi in moči skupnosti ne gre soditi po videzu bivališč njihovih pripadnikov. A kaj v resnici vemo o njih? Iz brona ste in železne dobe poznamo stotine višinskih utrd – gradišč, kaštelirjev, zelo raznolikih po obliki in po kompleksnosti utrd, pa tudi po velikosti – od miniaturnih, manjših od pol

Ig v pozni prazgodovini in rimskem času (po Lucija Grahek, Anja Ragolič, 2020. Arheološki inštitut ZRC SAZU, Arhej). Nova je ugotovitev, da je bilo v mlajši železni in rimski dobi poseljeno tudi gradišče na Pungrtu.

Niz železnodobnih stavb ob ulici za obzidjem, posnet z letalnikom, z jugovzhoda (foto Nejc Cigler, Arhej)

- st. železnodobno naselje/
Early Iron Age settlement
 - ml. železnodobno in rimskodobno naselje/
Late Iron Age and Roman Age settlement
 - zg. novoveške ostaline gradu Ig/
Early New Age leftovers of Ig Castle
 - v projekt vključena območja georheološkega vzorčenja/
 - poti in ulice/ Roads and Streets
 - kvadranti/ quadrants
 - izkopno polje/ excavation field
- 0 10 m

Tloris zaščitnih izkopavanj na ižanskem Pungрту, lokacija ižanskega gradu je levo zgoraj, vijoličasti kvadrat je vhodni stolp v grajski kompleks (Petra Vojaković, Arhej)

hektarja, do velikih, tudi 20 hektarjev, in po položaju – od strateških z odličnim pregledom do tistih, umeščenih v okljuke rek ali med kraške vrtače. Vsa ta raznolikost, ki jo dopolnjujejo še na novo odkrita nižinska neurtjena naselja, je dobro dokumentirana in klasificirana, tako da se je že mogoče posvetiti vprašanju poselitvenih sistemov, s čimer smo se začeli ukvarjati na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, poselitveni dinamiki pa posebej tam, kjer so na voljo datacijski podatki, torej podatki o razponu in fazah naselitve na gradiščih znotraj vsaj poldruga tisočletja, kolikor so trajala kot dominantna naselbinska oblika pri nas: zelo goste in kakovostne podatke imamo za jugovzhodno Slovenijo zaradi dolgoletnih sistematičnih raziskav Arheološkega inštituta ZRC SAZU.

Problem klasifikacij in na njih temelječih razlag poselitvenih sistemov je v tem, da nimamo podatkov o notranji organizaciji in pozidanosti gradišč in torej manjka eno ključnih meril za rangiranje, ki zadeva tudi mogočo funkcionalno raznolikost. Danes lahko iz teh stotin naselbin pokažemo zgolj peščico tlorisov hiš, najpogostejše le delnih, in nobene aglomeracije stavb, razen kolikor jih je mogoče slutiti v terasni oblikovanosti površja, posebej dobro vidni na lidarskih

posnetkih. Obravnavati vsa gradišča kot enovito, le po velikosti in obzidjih razčlenjeno kategorijo naselbin, je lahko zavajajoče. Funkcionalna raznolikost je bila nemara pomembna in pomenljiva in se je s časom tudi spreminjala. Nekatera gradišča so bila lahko primarno pribežališča, zborna mesta, torej simbolna in obredna središča skupnosti, strateške nadzorne utrdbe, specializirana gospodarska infrastruktura, od živinorejskih ograd do rudarstva, pri odprtih nižinskih naseljih bržkone poljedelstva, pa do različnih funkcionalnih kombinacij, vse do najkompleksnejših aglomeracij, ki združujejo vse ključne funkcije z oblastnimi in jih v kontekstu železnodobnih skupnosti označujemo za protourbana. Ne urbana, ker je mesto v našem pojmovnem svetu

Ostaja vprašanje, ali je to odkritje presenetljivo, ali v temelju spreminja naše predstave o takratni družbi ali pa le zapolnjuje vrzel v našem poznavanju.

pač povezano s še višjo kompleksnostjo formalizirane državne ureditve in njenih institucij, kot denimo na Vzhodu, v Grčiji ali v Rimu.

In tu nastopi ižanski Pungrt. Lanska izkopavanja so naš prvi vpogled v notranjo organiziranost starejšeeželeznodobne višinske naselbine (resda zgolj petih odstotkov celote). In to kakšen! Ni naključje, da takih vpogledov nimamo več. Za zgodnje izkopavalce so bila gradišča prezahtevna in premalo bogata z najdbami, raje so odkopavali grobove in s privlačnimi grobnimi pridatki polnili muzejske vitrine. Moderna naselbinska izkopavanja so še neprimerno zahtevnejša, a nove izkopavalne tehnike omogočajo tudi natančnejše branje arheološkega zapisa in od šestdesetih let prejšnjega stoletja so raziskovalne institucije s preseki skozi obzidja pridobile veliko dragocenih podatkov o časovni umestitvi gradenj in trajanju naselitve na gradiščih. Odpiranje večjih površin, ki bi zajele arhitekturne celote in sklope, je vedno presegalo zmožnosti raziskovalnih proračunov, danes pa si jih ne moremo niti zamisliti več. Zadnjih 30 in več let se večja izkopavanja v Sloveniji izključno zaščitna, ob avtocestnih in drugih gradbenih posegih in ob tem so zrastle specializirana podjetja, ki dosega najvišjo stopnjo izvrstnosti pri terenskih raziskavah.

Niz železnodobnih stavb, posnet z letalnikom, s severa (foto Nejc Cigler, Arhej)

A avtoceste ne potekajo čez gradišča in nove gradnje se izogibajo spomeniško zavarovanim zemljiščem, razen v sodobnih urbanih središčih, ki so poseljena že od prazgodovine. Tako so že pred časom zaščitna izkopavanja v Ormožu razkrila dele poznobronastodobne naselbine, pred nekaj leti pa smo na gradbišču Tribuna na ljubljanskih Prulah, kjer danes stoji kompleks Luwigana, dobili dragocen uvid v nižinski, obrečni del ljubljanske železnodobne naselbine s predhodnico v pozni bronasti dobi. Ižanski Pungrt je tu izjema, tudi zaradi posebnega konteksta načrtovane gradnje.

Kaj torej lahko razberemo iz slike nizov hiš, izkopanih na ižanskem Pungрту? Koliko je vtis urbanosti upravičen? Po podatkih strokovnih vodij izkopavanja sodijo hiše v pozno obdobje starejše železne dobe, v 6. in 5. stoletje pred našim štetjem. To je čas, ko v širši notranjosti železnodobne Evrope nastajajo naselbinska središča, ki jih raziskovalci označujejo za protourbana. Med najboljše raziskani mi je denimo Heuneburg v južnonemški pokrajini Baden-Württemberg, na vzpetini nad Donavo, s posebej utrjenim in gosto pozidanim »zgornjim mestom« (akropolo) in obsežnim »zunanjim mestom«, z različnimi dejavnostmi v ločenih delih naselja in z domnevno »knežjo rezidenco« (Herrenhaus) na akropoli

pa z monumentalnimi knežjimi grobovi zunaj mesta. Prav to ločenost delov naselja, lepo vidno na »knežjem« gradbišču na Viru pri Stični, sodeč po poteku teras in izkopanem delu notranjega zidu morda tudi na Pungрту, navajajo raziskovalci kot eno od meril za protourbanost, k temu pa še lego, velikost, strnjeno poseljenost, prisotnost skupnih, nebivalnih vsebin, osrednje mesto v hierarhiji naselij ter prisotnost elitnih grobov in elitnega uvoza iz sredozemskega sveta.

Vseh razsežnosti tega razvoja pri nas zaradi skromnih podatkov o notranji urejenosti gradišč in spremembah pozidave skozi čas ne moremo zaobjeti, opremo se lahko na njihove obrisne značilnosti, mesto v poselitvenem sistemu in povezanost z elitnimi grobovi. Ižanski Pungrt kljub sugestivnosti tlorisne zasnove izkopanega dela ne dosega vseh navedenih meril protourbanosti (niso denimo znani elitni, »knežji« grobovi, znotraj izkopanega dela petih odstotkov naselja tudi ni videti skupne nebivalne arhitekture). In vendar odpira povsem novo poglavje v naših razmislekih, tem bolj, ker dostopni podatki nakazujejo značilen premik od razpršene pozidave k strnjeni v času, ko je bil razvoj tak tudi v drugih, bolj raziskanih regijah. Razvoj seveda ni bil nujno povsod enak, realizacije so se lahko razlikovale že

zaradi razlik v gospodarstvu, ki ga je tu močno zaznamovala metalurgija železa (spomnimo se samo četrti s talilnimi pečmi zunaj obzidja gradišča Cvinger pri Dolenjskih Toplicah) pa zaradi drugih posebnosti v družbeni organizaciji; razvojni ritmi bi bili prav tako lahko različni, tudi zaradi drugačnih zunanjih dejavnikov. A lansko izkopavanje kaže, da imamo ohranjene kakovostne arheološke zapise, ki bodo v perspektivi omogočili, da se naša stroka enakovredno vključi v razprave o najstarejših evropskih »mestih« in z njimi povezanih prelomih v razvoju evropske civilizacije.

Ali bo Pungrt eno od torišč takšnih raziskav, morda v interakciji z Zavodom za prestanje kazni zapora Ig in njegovimi prevzgojnimi cilji, ali se bodo v prihodnje sploh odpirale možnosti sistematičnih, ne le zaščitnih naselbinskih izkopavanj, so seveda vprašanja za sedaj aktivno arheološko srenjo in za odločevalce na ministrstvih in v agencijah, vsaj malo pa tudi za širšo javnost. Želeli bi, da lahko upamo na kaj takega: skladi za raziskovalno dejavnost evropskih držav krijejo realne stroške temeljnih arheoloških raziskav, tudi skrbno izbranih sistematičnih izkopavanj, kadar z njimi lahko dosežemo ključne preboje v disciplinarnem vedenju. Do sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja pri nas ni bilo nič drugače. x